

ПРЕКИ ДИЗЮНКТИВНИ ВЪПРОСИ ЗА СУБЕКТИВНО-ОЦЕНЪЧНО ОТНОШЕНИЕ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Едно от направленията в изследването на синтаксиса на разговорната реч е насочено към установяване на фреквентни разговорни синтактични структури и представянето им във вид на схеми, на разговорни модели със задължителни структурно-семантични елементи.

Тук ще бъдат представени два типа дизюнктивни въпроси (ДВ), които представляват специфични модели за субективно-оценъчно отношение.

1. В основата на първия тип дизюнктивни конструкции като: *"Това къща ли е, или хан?"*, *"Ти човек ли си, или пън?"*, е наличието на съществено качество или свойство, известно в теорията като "признак-основа за сравнение" (Станева 1981, с. 5), което е елемент от скрита сравнителна конструкция.

Това къща ли е, или хан?

Къща, многолюдна като хан

Къща като хан

Не къща, а хан

Ти човек ли си, или пън?

Човек, мълчалив като пън

Човек, неподвижен като пън

Човек като пън

Не човек, а пън

Задължителни елементи на конструкцията са и разделителният съюз *ли-или*, и глаголът *съм* в първата част на въпроса:

Други примери:

Това пържола ли е, или подметка? (Пържола, корава като подметка)

Това книга ли е, или парцал? (Книга, нахъсана като парцал)

Той директор ли е, или баба? (Директор, бавен (нерешителен) като баба.

Така на неутрално понятие – лице, вещь – се приписва характерен признак, чрез който то се свързва с друго понятие, за което този признак е типичен. Предава се негативно отношение (недоволство, неодобрение), когато характеристиката не съответства на нормата. Същият модус, но категорично изразен, може да се предаде и с производните противопоставителни структури със съюза *а*: *Не къща, а хан; Не човек, а пън.*

Бяха посочени примери със субекти на изказването, притежаващи негативни признаци, под нормата, но те могат да бъдат и позитивни – над нормата, в по-висока степен от нормата:

Това момиче ли е, или фея?

Момиче, хубаво като фея

Не момиче, а фея

2. Ценностната съпоставка в резултат на натрупани познания и опит се наблюдава в изкази с дизюнктивно свързани признаци, в които формални елементи са разделителният съюз, екзистенциалният предикат и лексемата *хубав*:

Този филм хубав ли е, или е таджикистански?

Този шкаф хубав ли е, или е картонен?

Дадена реалия е постоянен носител на негативна оценка, например: *таджикистански филм, картонен шкаф*, а *хубав* обобщава някакъв позитивен признак, произтичащ от интересите и вкусовете на говорещия, от индивидуалната му

система от ценности. Ето няколко примерни утилитарни критерия за хубав филм: интересен, професионален, приключенски, студийен; за хубав шкаф – в случая – критерият е един – от естествен материал. При тези дизюнктивни изрази се потвърждава тезата, че чрез лексемата хубав общата оценка се сближава с частната, утилитарната, хедонистичната и тя получава значението *пригоден, качествен, подходящ, ефективен*. Отрицателната оценка съответства на антонимните значения *неефективен, непригоден, некачествен, неинтересен* и т. н. (Арутюнова, 1988, с. 96). Сrv. *Този филм американски ли е, или не е хубав?*

В основата на изреченията е противопоставянето: *Този филм хубав ли е, или не?*; *Този шкаф от естествен материал ли е, или не?* *Този филм американски ли е, или не?*, където е представено неутралното отношение на говорещия към явленията, т. е. не се дава информация за субективна преценка с оглед на някакъв критерий.

В първите два примера се открива имплицитно причинно, а в третия – имплицитно следствено звено: *Филмът не е хубав, защото е таджикистански*; *Шкафът не е хубав, защото е картонен*; *Филмът е американски, затова е хубав*, т. е. на имплицитно равнище е налице една по-сложна, по-съдържа-телна изреченска схема.

Очевидно е, че единият дизюнкт в разглежданите структури възниква в резултат на това, че някои обекти, постоянни носители на определено качество, свойство, стават еквивалент, заместител на това свойство и представляват екзистенциални пресупозиции.

Тия машинки български ли са, или са от хубавите?

Дизюнктивните въпроси съдържат разделителните съюзи *ли-или* и *дали-или*, като вторият е маркиран с признака съмнение по отношение на положителен отговор (Ницолова, 1974, с. 425).

Така един неутрален ДВ (извън посочените модели), като *Това кафене ли е, или пицария?* изисква пряк отговор, докато

с ДВ Дали това е кафене, или пицария? се акцентира на посочената модална характеристика. Модалните нюанси несигурност, незнание се засилват в изрази със съюзите дали-дали, ли-ли:

Дали това е вишна, дали е череша?; Това вишна ли е, череша ли е?, които са интонационно незавършени и следователно проектират, не изключват и други възможни алтернативи. Сравни също, когато се посочва несъответствие с очакваното с да не би: Да не би това да е вишна, или е череша?

Маркираността на дали-или налага ограничения в използването на ДВ с този съюз в разговорната практика. Например в дали-или-изреченията субектът на изказването не може да бъде адресат:

В тоя сервиз монтьор ли си, или шеф?

С карта ли си, или с повишено внимание?

Неестествено е да се обърнем към събеседника си: *Дали си монтьор, или шеф? Но е възможно: Дали Иван е монтьор, или шеф в сервиза? Също така: *Дали си с карта, или с повишено внимание? Последният пример, но с ли-или, е ситуативно детерминиран и се основава на серия от пресупозиции.

В разговорната реч се разграничават три типа дизюнктивни въпроси със задължителни структурни елементи разделителен съюз и глаголет съм в първата част:

1. Неутрални въпроси за получаване на информация със съюза ли-или, например: Ти монтьор ли си, или шеф?

2. Въпроси за субективно отношение, които не изискват отговор, а съдържат скрита сравнителна конструкция – със съюза ли-или. Това часовник ли е, или боклук?

3. Въпроси, които изискват отговор и съдържат субективно-оценъчен момент, изразен чрез лексемата хубав, като дизюнктите са предикативни признаци: Този шкаф хубав ли е, или е картонен?; Дали този шкаф е хубав, или е картонен? Използват се съюзите ли-или и дали-или, като вторият внася допълнителна конотация.

ЛИТЕРАТУРА

Арутюнова, 1988. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. М., 1988.

Ницолова, 1974: Ницолова, Р. Значение на българските въпросителни изречения с частици. В сб. "В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания". С., 1974.

Станева, 1981. Станева, Хр. Структура и стилистична функция на сравненията. С., 1981.